

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

(Գիտական հոդվածների ժողովածու)

VII

***Նվիրվում է ականավոր արևելագետ
Հովսեփ Օրբելու ծննդյան 125-ամյակին***

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2012**

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

YEREVAN STATE UNIVERSITY

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

(сборник научных статей)

VII

*Посвящается 125-летию выдающегося востоковеда
Овсеп Орбели*

THE PROBLEMS OF ORIENTAL STUDIES

VII

*Dedicated to the 125th anniversary of the birth of the
outstanding orientalist Hovsep Orbeli*

Ереван
Издательство ЕГУ
2012

YEREVAN
YSU PUBLISHING HOUSE
2012

ՀՏԴ 93/99 : 32.001 : 801
ԳՄԴ 63.3 + 66.01 + 81
Ա 862

Հրատարակվում է Երևանի
պետական համալսարանի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

**Ժողովածուն փայագրվում է Մարդկային ռեսուրսների
զարգացման «Փյունիկ» համահայկական հիմնադրամի
աջակցությամբ**

Խմբագրական խորհուրդ՝

Մելիքյան Գուրգեն - ր. գ. թ., պրոֆեսոր (*նախագահ*)
Ասատրյան Գառնիկ - ր. գ. ղ., պրոֆեսոր
Խաչիկյան Մարգարիտա - ր. գ. ղ., պրոֆեսոր
Խառատյան Ալբերտ - պ. գ. ղ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթ.-անդամ
Կարաբեկյան Սամվել - ր. գ. թ., դոցենտ
Հովհաննիսյան Լավրենտի - ր. գ. ղ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթ.-անդամ
Մելքոնյան Ռուբեն - ր. գ. թ., դոցենտ (*հատորի պատասխանատու*)
Ոսկանյան Վարդան - ր. գ. թ., դոցենտ
Սարգսյան Լևոն - պ. գ. ղ., պրոֆեսոր
Սաֆարյան Ալեքսանդր - պ. գ. թ., պրոֆեսոր
Սաֆրաստյան Ռուբեն - պ. գ. ղ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթ.-անդամ
Տոնիկյան Սոնա - ր. գ. թ., դոցենտ

Արևելագիտության հարցեր: Գիտական հոդվածների
Ա 862 ժողովածու/ ԵՊՀ, Արևելագիտության ֆակուլտետ: Խմբ.
Խորհուրդ. – Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2012, Հատոր VII. – 528 էջ:

Ժողովածուի VII հատորում ներկայացված են արևելագիտության
տարբեր բնագավառներին նվիրված հոդվածներ: Նախատեսված է
արևելագետների, պատմաբանների, քաղաքագետների, բանա-
սերների, լրագրողների և ընթերցող լայն զանգվածների համար:

ՀՏԴ 93/99 : 32.001 : 801
ԳՄԴ 63.3 + 66.01 + 81

ISBN 978-5-8084-1679-6

© ԵՊՀ հրատ., 2012
© Հեղ. խումբ, 2012

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՈՒ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՌՈՒՍ-
ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԿԻՋԱԿԵՏՈՒՄ**

Իրանի Նադիր շահի մահից հետո XVIII դարի երկրորդ կեսին Հարավային Կովկասի տարածքում կազմավորվում են մեկ տասնյակից ավելի ինքնուրույն և կիսանկախ խանություններ: Խանություններից շատերի հիմքում ընկած էին ժառանգական տերերի ու քոչվոր ցեղերի օլջաները:

1783թ. Գեորգիևսկում վրաց Հերակլ II-ի հետ Ռուսաստանի պայմանագրի կնքումից հետո ձգտում էր իր ազդեցությունը տարածել հարևան խանությունների վրա: Իրանական կողմը նույնպես քայլեր էր ձեռնարկում Վրաստանը և Այսրկովկասի խանությունները նվաճելու ուղղությամբ: Ղաջարական կառավարությունը կրոնական անհանդուրժողականություն էր բորբոքում Կովկասի մուսուլմանների շրջանում՝ ջանալով դրդել նրանց հարձակվել Վրաստանի վրա և դուրս մղել ռուսներին տարածաշրջանից: Շահական իշխանությունը նամակագրական կապ էր պահպանում խաների հետ, նվերներ ուղարկում և խոստումներով խրախուսում նրանց համագործակցությունը Իրանի հետ: Սուր քաղաքական պայքարի մեջ են ներքաշվում ոչ միայն մուսուլման խաները, վրաց արքայազները, այլև Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը: Իրանի ու Ռուսաստանի միջև խուսանավման քաղաքականությունը բնորոշ էր Կովկասի գրեթե բոլոր, այդ թվում նաև՝ Ղարաբաղի Իբրահիմ Խալիլ ու Երևանի Մուհամմադ խաներին, որոնք այդ կերպ ջանում էին պահպանել իրենց խանությունների անկախությունը: Իբրահիմ Խալիլ խանը համառորեն դիմադրում է Իրանում 1785թ. իշխանությունն իր ձեռքում կենտրոնացրած Աղա Մուհամմադ խանի նրա հպատա-

կեցմանն ուղղված թե՛ դիվանագիտական և թե՛ ռազմական ջանքերին:

Ըստ Բուտկովի՝ 1793թ. ամռանը Ադա Մուհամմադ խանը Սուլեյման խանին հաստատելով Ասորպատականի փոխարքա՝ 6000-անոց զորքով ուղարկում է Թավրիզ և կարգադրում հավաքել այնտեղի բոլոր խաներին ու պահանջել նրանցից դրդել Ղարաբաղի Իբրահիմ խանին հնազանդվելու Ադա Մուհամմադ խանին¹: 1793-94թթ. Սուլեյման խանը բանակցում է Ղարաբաղի և Երևանի խաների հետ՝ նրանց շահի հպատակը դարձնելու շուրջ²: Արդյունքում Իբրահիմ խանը պատանդ է տալիս իր զարմիկ Աբդ ալ-Սամադ Բեկին³: Նախիջևանի տարածք մտած Սուլեյման սարդարին նվերներ ու պատանդներ է ուղարկում նաև Երևանի Մուհամմադ խանը⁴:

Քանի որ Իրանի գահի նոր հավակնորդին չի հաջողվում խաղաղ մեթոդներով հպատակեցնել այսրկովկասյան խանությունները, 1795թ. գարնանը նա արշավանք է ձեռնարկում և մեծ զորքով ներխուժում Ղարաբաղ: Տեղի հայ բնակիչներն ու քոչվոր ցեղերը տարերային կոիվներ են մղում պարսկական զորքի դեմ, որոնց մասին հավաստում են թե՛ հայկական⁵ և թե՛ պարսկական աղբյուրները⁶: Ադա Մուհամմադ խանին չի հաջողվում գրավել Շուշի բերդն ու հպատակեցնել Իբրահիմ խանին:

¹ Бутков П., материалы для новой истории Кавказа, т. II, Санктпетербург, 1869, с. 326.

² محمد فتح الله بن محمد تقي ساروی، تاریخ محمدی، تهران، 1371، ص 265

³ محمد فتح الله بن محمد تقي ساروی، تاریخ محمدی، ص 242

⁴ Գրիգորյան Վ., Երևանի խանությունը XVIII դարի վերջում (1780-1800), Երևան, 1958, էջ 154-5:

⁵ Հայկական աղբյուրների տվյալները մանրամասն քննվում են Ռ. Տ. Տիտանյանի, Հայկական աղբյուրները Ադա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797թթ.), Երևան, 1981 զրքում:

⁶ محمد فتح الله بن محمد تقي ساروی، تاریخ محمدی، ص 265-270

1795թ. հունիսի վերջին սկսված արշավանքի ժամանակ իրանական 20000-անոց մի զորագունդ Ադա Մուհամմադ խանի եղբայրներ Ալի Ղուլի ու Ջա՛ֆար Ղուլի խաների գլխավորությամբ ուղարկվում են Երևանի խանություն: Երևանի բերդի պաշարումը տևում է 35 օր⁷: Օգոստոսի վերջին Երևանի Մուհամմադ խանի ու Ալի Ղուլի խանի միջև հաշտություն է կնքվում: Մուհամմադ խանը պարտավորվում է լինել Ադա Մուհամմադ խանի հպատակը, հարկեր վճարել նրան, պահանջի դեպքում զորքով ու զենքով օգնել նրան: Նաև որպես պատանդ Երևանի Մուհամմադ խանը նրան է հանձնում իր կնոջն ու նորածին որդուն⁸:

Նույն թվականի դեկտեմբերին Թիֆլիս է ժամանում 2000 հոգուց բաղկացած ռուսական մի ջոկատ՝ Վրաստանը Ադա Մուհամմադ խանի նոր ոտնձգություններից պաշտպանելու համար: Երևանի Մուհամմադ խանը սկսում է հետաքրքրվել ռուսների հետագա նպատակներով: Նա ակնհայտ կերպով չէր ցանկանում մնալ պարսից շահի տիրապետության տակ, սակայն նրա պահանջով ստիպված էր գնալ ներկայանալու Մուղանի դաշտում կանգ առած շահին⁹: Վերջինս խանին հաստատում է իր պաշտոնում և կարգադրում վերադարձնել նրանից վերցված պատանդներին: Խանի վրա պարտակախություն է դրվում վերադառնալուց անմիջապես հետո շահին ուղարկել 100 ուղտ:

Կոմս Վալերիան Զուբովի գլխավորությամբ 1796թ. մայիսին ռուսական զորքերի Այսրկովկասյան ռազմական արշավանքի ժամանակ տարածաշրջանի խաների մեծամասնությունը, այդ թվում նաև Իբրահիմ խանը պատվիրակներ է ուղարկում ռուս զորավարի մոտ ու նրան հայտնում Ռուսաս-

⁷ Գրիգորյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 161:

⁸ Նույն տեղում, էջ 164:

⁹ Գրիգորյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 169:

տանին իրենց հնազանդության մասին¹⁰: Ռուսական արշավանքը նոր հույսեր է ներշնչում Երևանի խանին: Նա մտադիր էր ռուսական ռազմական ուժերի աջակցությամբ ազատվել շահի ճնշումներից: Երևանի ու Ղարաբաղի խաների ռուսների հետ փոխհարաբերությունների հարցում կարևոր գործոն էր հայ հոծ բնակչության առկայությունը նրանց խանություններում, որը հիմնականում ուներ ռուսական կողմնորոշում, իսկ հայ մելիքները մշտապես նամակագրական կապ էին պաշտպանում Կովկասում գտնվող ռուսական զորքերի հրամանատարության հետ: Այնպես որ, զարմանալի չէ, որ Երևանի Մուհամմադ խանը Գաբրիել Յուզբաշու և Գ. Խուբովի միջոցով նամակագրական գաղտնի կապ է հաստատում կոմս Ջուբովի հետ և հավատարմություն խոստանում նրան¹¹:

Աղա Մուհամմադ շահի 1797թ. արշավանքի նախօրեին Երևանի Մուհամմադ խանը, որը նույն թվականի հունվարին ունի Մատթնոսի ձեռքով խնդրանք էր ուղարկել կոմս Ջուբովին՝ իրեն օգնելու մասին, բայց մերժում էր ստացել, նորից օգնություն է խնդրում ռուսներից: Նա 25 հոգու ուղեկցությամբ Գևորգ Խուբովին ուղարկում է Թիֆլիս՝ Հ. Արդույանի մոտ և խնդրում, որպեսզի վերջինս համոզի Հերակլ թագավորին և գեներալ Ռիմսկի Կորսակովին պաշտպանելու իրեն Աղա Մուհամմադ շահից: Խանի խնդրանքը նորից մերժվում է: Երևանի ու Նախիջևանի խաներն այնուհետև հարուստ նվերներով գնում են շահի մոտ, որը նրանց մեղադրում է դավաճանության մեջ և պատժում: Նա կուրացնում է Քյալբալի խանին, իսկ Երևանի խանին՝ բանտարկում: Խանի գույքը հարքունիս է բռնագրավվում¹²:

1797թ. Շուշիում Աղա Մուհամմադ շահի սպանությունից հետո, երբ Իբրահիմ Խալիլ խանը Ղարաբաղ է վերադառնում.

նա նախ և առաջ շահի դին մեծ հարգանքով Իրան է ուղարկում, այնուհետև իր կրտսեր որդուն՝ Աբուլ Ֆաթի խանին որպես պատանդ ուղարկում է Ֆաթհալի շահի մոտ և նրան հպատակություն հայտնում: Ի պատասխան Ֆաթհալի՝ շահը նրան հաստատում է Ղարաբաղի կառավարչի պաշտոնում՝ կցելով նաև Ղարադաղի իշխանությունը ու նաև տրամադրում իրանական զորագույն: Ղարաբաղի խանը նաև Ֆաթհալի շահին կնության է տալիս իր դուստրերից մեկին՝ Աղա Բեգումին:

Չնայած իր արտաքուստ հնազանդությանը Իրանին, Իբրահիմ խանը շարունակում էր գաղտնի կապ պահպանել ռուսաց կայսրության հետ և նրան իր հավատարմության մեջ հավաստիացնել: 1797թ. Իբրահիմ խանը իր պատվիրակ Միրզա Մամեդ Ղուլի Բեկին Պետերբուրգ է ուղարկում՝ խնդրելով ընդունել Ղարաբաղի խանությունը Ռուսաստանի հովանավորության տակ: Ռուսական կառավարությունը հուսադրում է Ղարաբաղի խանին և նվերներով ետ ուղարկում նրա բանագնացին¹³:

Ֆաթհալի շահը Իրանում իր դիրքերն ամրապնդելուց հետո որոշում է Երևանի Մուհամմադ խանին ազատ արձակել: Երևանի խանը պարտավորվում է տարեկան շահին 80000 ռուբլու համարժեք հարկ վճարել: Շահը Մուհամմադ խանին իբրև պահապաններ տալիս է մի քանի հարյուր հոգուց բաղկացած զորք¹⁴: 1797թ. նոյեմբերի 8-ին Մուհամմադ խանը գալիս է Երևան¹⁵: Որոշ ժամանակ անց Երևանի Մուհամմադ խանն իր որդուն Հասան Ալիին ուղարկում է Ֆաթհալի շահի մոտ մեծ նվերներով և հաստատում իր հավատարմությունը նրան: Այնուհետև նա տարեկան շուրջ 100000 ռուբլու հարկ

¹⁰ Мирза – Адигезал бек, Карабаг-наме, Баку, 1950, с. 83.

¹¹ Գրիգորյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 173:

¹² Նույն տեղում:

¹³ Мустафаев Дж., Северные Ханства Азербайджана и Россия, Баку, 1989, с. 107.

¹⁴ Գրիգորյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 186:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 189:

էր վճարում¹⁶: Միաժամանակ, ցարական պաշտոնյա Կովալենսկու հավաստամբ Երևանի Մուհամմադ խանը նույն շրջանում ցանկություն էր հայտնել դառնալու ռուսաց կայսեր հպատակը¹⁷:

1798թ. Իրանի Ֆաթհալի շահը պատվիրակներ է ուղարկում Ս. Պետերբուրգ՝ ջանալով կարգավորել Ռուսաստանի հետ Իրանի փոխհարաբերությունները և ապահովել Հարավ-կովկասյան շրջանները ռուսների ոտնձգություններից¹⁸: Բանակցությունների ժամանակ սակայն նրան առաջարկվում է ձեռնպահ մնալ հիշյալ շրջանների նկատմամբ հավակնություններից: Նույն թվականի հունիսի 7-ին Ֆաթհալի շահը Խոյից նամակ է ուղարկում վրաց Գեորգի XII թագավորին, որով պահանջում էր հնազանդվել իրեն և պատանդներ ուղարկել՝ հակառակ դեպքում սպառնալով ավերել Վրաստանը¹⁹: Վրացիները շահի նամակն ուղարկում են ռուսական իշխանություններին և օգնություն խնդրում ռուսներից: 1799թ. Վրաստան են բերվում ռուսական զորքեր:

Արդեն մեկ տարի անց շահի պահանջները Երևանի խանից ավելի են աճում՝ հասնելով 300000 ռուբլի²⁰: Շահի պահանջներն ու սպառնալիքները Երևանի խանին ստիպում են կրկին օգնություն խնդրել վրաց թագավորից: 1800թ. իրանական զորքերը Աբբաս Միրզայի գլխավորությամբ մտնում են Երևանի խանության տարածք ու պաշարում Երևանի բերդը, սակայն Մուհամմադ խանը հրաժարվում է հանձնել բերդը՝ խոստանալով վճարել իր վրա դրված 300000 ռուբլուն համարժեք ռազմատուգանքը²¹: Աբբաս Միրզան տեղյակ լինելով, որ ռուսներն օգնության են եկել Վրաստանին, և նա

¹⁶ АКАК, т. I, Тифлис 1866, с. 118.

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Мустафаев Дж., ук. соч., с. 102.

¹⁹ Գրիգորյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 191:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 194:

²¹ АКАК, т. I, с. 136-137.

այլևս չի կարող հարձակվել, բանակցություններ է սկսում Մուհամմադ խանի հետ ու ռազմատուգանք ստանալով՝ 40 օր Արարատյան երկրում մնալուց հետո հեռանում է²²:

XVIII դարի վերջին Մուհամմադ խանը ելնելով Վրաստանից իր կախյալ դրությունից՝ երբեմն նրան ընծաներ էր ուղարկում և շարունակում այնտեղի ռուսական իշխանությունների հետ բարեկամական նամակագրությունը: Պահպանվել են Ռուսաց կայսեր 1800թ. նամակը Երևանի Մուհամմադ խանին, որով նա իր բարեհաճությունն է հայտնում նրա հանդեպ²³: Երևանի խանը, սակայն ձգտելով անկախության, նամակագրական կապի մեջ էր նաև շահական կառավարության հետ²⁴: Դիվանագիտական լարախաղացության ուղին բռնած Երևանի Մուհամմադ խանը բոլորովին էլ մտադիր չէր ընդունել Ռուսաստանի հպատակությունը, այլ ջանում էր օգտվել ռուսների ռազմական աջակցությունից²⁵: Դեռ 1801թ. թե՛ նա և թե՛ նրա փեսան՝ Նախիջևանի կուրացված Ջյալբալի խանը, հայտարարում էին, որ անթույլատրելի է, որպեսզի մահմեդականները գտնվեն քրիստոնյաների գերիշխանության ներքո: Նրանք կապ էին հաստատել վրաց Ալեքսանդր արքայորդու հետ և փորձեր էին կատարում նրա աջակցությամբ Ռուսաստանի դեմ հանելով տեղի բնակչությանը, նրա ձեռքից խլել Փամբակը, որը սակայն ձախողվում է Կովկասի ռուսական զորքերի միջամտությամբ²⁶:

Ռուս-իրանական առաջին պատերազմի սկիզբը պայմանականորեն համարվում է ռուսական զորքերի կողմից Գանձակի գրավումը 1804թ.: Գանձակի Ջավադ խանը Իրանի հավատարիմ կողմնակիցն էր և հրաժարվում էր հպատակվել

²² Գրիգորյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 202:

²³ АКАК, т. I, с. 109.

²⁴ АКАК, т. I, с. 614-622.

²⁵ Դիլոյան Վ., Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Երևան, 1989, էջ 162:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 160:

Ռուսաստանին: Ռուսների կողմից Գանձակի գրոհի ժամանակ Ջավադ խանը սպանվում է: Գանձակի գրավումը մեծ տպավորություն է գործում հարևան խանությունների վրա և խիստ անհանգստացնում Իրանի շահին:

1804թ. գարնանը պարսկական 40000-անոց բանակը թագաժառանգ Աբբաս Միրզայի գլխավորությամբ կենտրոնանում է Թավրիզում և սպասում շահի 60000-գործի գալստյանը²⁷: Աբբաս Միրզայի բանակում էր գտնվում վրաց թագավոր Հերակլ II-ի որդի Ալեքսանդրը, որ փախել էր Իրան և այնտեղ ճանաչվել Վրաստանի վալի: Նա իր համախոհների միջոցով ջանում էր ռուսական տիրապետության դեմ ոտքի հանել վրաց ազնվականությանը²⁸: Բոլոր խանություններում գտնվում էին իրանական զործակալներ շահի հրամաններով և կոչերով, որոնցում նշվում էր, որ իրանական զորքերը գալիս են «անհավատների» դեմ կռվելու ու նրանց Գանձակից ու Վրաստանից քշելու, ուստի դաջար տիրակալը պահանջում էր ռազմական աջակցություն ցուցաբերել իրանական կողմին²⁹:

Իրանական իշխանությունները սպառնալից նամակներ են հղում Վրաստանում հաստատված ռուսական իշխանություններին³⁰: Կովկասի ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատար Ցիցիանովը որդեգրելով հարձակողական մարտավարություն, հունիսին 4000-անոց զորքով մտնում է Երևանի խանության տարածք, որտեղ գտնվում էր Աբբաս Միրզայի բանակը և զգալի հարված հասցնում իրանական ուժերին: Հուլիսից ռուսները պաշարում են Երևանի բերդը և սկսում են ուժեղացնել այն³¹: Սակայն ռուսներին չի հաջողվում գրավել

²⁷ Иоаннисян А., Присоединение Закавказья к России, Ереван, 1958, с. 73.

²⁸ Дубровин Н., История войны и владычества русских на Кавказе, т. II, СПб., с. 293-294.

²⁹ АКАК, т. II, док. 727, 1096.

³⁰ АКАК, т. II, с. 616.

³¹ АКАК, т. II, с. 616.

բերդը: Իրանական իշխանությունները տեղյակ լինելով Երևանի Մուհամմադ խանի ու Կովկասի ռուսական իշխանությունների միջև նամակագրական կապին՝ չէին վստահում նրան և մտադիր էին նրան փոխարինել իրենց լիովին հավատարիմ մեկով³²:

Այնուամենայնիվ, Երևանի Մուհամմադ խանը, համագործակցելով իրանական զորքի հետ, համառ դիմադրություն է ցույց տալիս: Մեպտեմբերին ռուսական զորքերը հեռանում են խանության տարածքից: Ցիցիանովի զորքերի նահանջից հետո իրանական զորքերը գրավում են Երևանի բերդը և Մեհդի Ղուլի խանը նշանակվում է բերդի պարետ³³, այնուհետև՝ նաև խան³⁴:

Վախենալով Գանձակի խանի ճակատագրին արժանանալուց 1805թ. Շաքիի, Շիրվանի ու Ղարաբաղի խաները Ռուսաստանի կողմն են անցնում: Ղարաբաղի խանը հրաժարվում է ընդունել Ֆաթհալի շահի կողմից ուղարկված պատվիրակությանը և կովի է բռնվում իր կրտսեր որդի Աբուլ Ֆաթհի հետ Ղարաբաղ ուղարկված զորքի դեմ: Նա պատվիրակություն է ուղարկում Թիֆլիս և Ցիցիանովին առաջարկում հանդիպել Ռուսաստանի հետ պայմանագիր կնքելու նպատակով: Քյուրակ-չայի ափին տեղի ունեցած հանդիպումն ավարտվում է Ղարաբաղի ու Ռուսաստանի միջև կնքված համաձայնությամբ, ըստ որի Ղարաբաղը պետք է վճարեր տարեկան 55000 աշրաֆի (8000 չերվոնեց), իսկ Ռուսաստանը պետք է խանի տրամադրության տակ դներ 500 զինվոր, որպեսզի նրանք պաշտպանեին խանին իրանական զորքի հարձակումներից: Ռուսական կողմը Ղարաբաղի ծեր խանին ու նրա որդիներին ավելի մեծ վստահություն ներշնչելու նպատակով նրանց ռուսական բանակի սպաների կոչումներ

³² رضاقلیخان هدایت، روضه الصفا ناصری، جلد 9، تهران، 1339، ص 393

³³ رضاقلیخان هدایت روضه الصفا ناصری، جلد 9، ص 409

³⁴ Նույն տեղում:

է շնորհում³⁵: Քյուրակ-չայի պայմանագրի կնքումը Ղարաբաղի Իբրահիմ Խալիլ խանի հետ ռուսական դիվանագիտության հաջողություններից էր:

1806թ. Բաքվի Հուսեյն Ղուլի խանի նախաձեռնությամբ Ցիցիանովի սպանությունը և Աբբաս Միրզայի ժամանակավոր առաջխաղացումը Ղարաբաղում Իբրահիմ խանին ստիպում են անմիջապես իր թոռանը՝ Մուհամմադ Հասան խանի որդի Ջաֆար Ղուլի խանին ուղարկել Գանձակ և ռուսական բանակի հրամանատարությունից օգնություն խնդրել: Նա նաև հարկադրված էր սիրալիք լինել Աբբաս Միրզայի հետ՝ խուսափելու համար նրա գորքերի հետ ընդհարումից: Իբրահիմ Խալիլ խանը տեղեկանալով մի կողմից Շի վանի Սարքարի տոհմից Մուսթովֆի խանի, Թալիշի Միր Մուսթովֆի խանի, Դեբեդենդի Շեյխ Ալի խանի և մյուս կողմից՝ Աբբաս Միրզայի միջև կնքված համաձայնության մասին՝ գաղտնի բանակցություններ է սկսում Իրանի թագաժառանգի հետ և անցնում նրա կողմը³⁶: 1806թ. գարնանը երբ իրանական զորքը մտնում է Ղարաբաղ և մարդ է ուղարկվում Իբրահիմ Խալիլ խանի մոտ, նա ամենայն հավանականությամբ նպատակ ունենալով անցնել Իրանի կողմը իր ընտանիքով և մերձավորներով դուրս է գալիս Շուշի բերդից ու հաստատվում նրա մոտակայքում գտնվող Սանգյար խան վայրում³⁷:

Իբրահիմ Խալիլ խանի վերակողմնորոշումը դեպի Իրան անհանգստացնում է նրա ընտանիքի անդամներին: Նրա թոռ Ջաֆար Ղուլի Ադան այս իրողության մասին գաղտնի տեղեկացնում է Շուշիի ռուս զինվորականներին: Վերջիններս էլ Ջաֆար Ղուլի Բեկի ուղեկցությամբ հարձակվում են Շուշիի մոտ հաստատված ծեր խանի վրա ու նրան, կնոջը, դուստրե-

րից մեկին և մյուս հարազատներին սպանում³⁸: Քանի որ Իբրահիմ Խալիլ խանի ավագ որդին՝ Մուհամմադ Հասան Ադան, մահացել էր նախքան հոր սպանությունը, ապա խանի կտակին համապատասխան, որպես խան, հորը հաջորդում է Մեհդի Ղուլի խանը: Իբրահիմ Խալիլ խանի սպանությունը չի խանգարում, որ Մեհդի Ղուլի խանը շարունակի համագործակցել Ռուսաստանի հետ:

Թեև Մեհդի Ղուլի խանը տեղացիների վկայությամբ կապ էր պաշտպանում իրանական իշխանությունների և աչքի չէր ընկնում ռուսների հանդեպ նվիրվածությամբ³⁹, ռուս-իրանական առաջին պատերազմի ողջ ընթացքում հանդես է գալիս Ռուսաստանի կայսրության կողմից⁴⁰: Ղարաբաղում ռուսական զենքի հաջողություններում և խանի ռուսական կողմնորոշման հարցում վճռական նշանակություն ուներ այնտեղի հայության կողմից ռուսական զորքերին ցուցաբերվող ակտիվ աջակցությունը. բավական է հիշել Կսապատի Վանի Աթաբեկյանի ու նրա եղբայր Հակոբ Յուզբաշու սխարանքները, որոնց համար երկուսն էլ պարգևատրվում են ռուսական մեդալներով⁴¹: Ղարաբաղի հայ մելիքներից շատերը իրենց գորաջոկատներով հաճախ մասնակցում էին 1804-1813թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ռազմական գործողություններին: Հանդես գալով ռուսների կողմից՝ մարտերում աչքի են ընկնում Մելիք-Ջումշուդ Մելիք-Շահնազարյանի, Գյուլխտանի Ռոստոմ Բեկ Մելիք-Բեգլարյանի և Գյուլյաթաղի Մելիք-Ռովշան Մելիք-Ալլահվերդյանի հեծելազորերը⁴²: Ռուսա-

³⁵ باکشف عیسی، گمستان ارم، بکوشش عبدالکریم علی زاده و دیگران، باکو، 1970، ص 189

عبد الرزاق دنبلی، مآثر سلطانیه، ص 170، 171

³⁹ Присоединение Восточной Армении к России, т. I, сб. док., редактор Ц. Г. Агаян, Ереван, 1972, с. 405.

⁴⁰ میرزا جمال جوانشیری قره باغی، تاریخ قره باغ، ص 50، 52، 62

⁴¹ Потто В., Первые добровольцы Карабага. Тифлис, 1902, сс. 15-31.

⁴² Մաղալյան Ա., Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դդ., Երևան, 2007, էջ 51:

³⁵ میرزا جمال جوانشیری قره باغی، تاریخ قره باغ، مقدمه، تصحیح و تحشیر از حسین احمدی، تهران، 1382، ص 41، 45

³⁶ عبد الرزاق دنبلی، مآثر سلطانیه، تهران، 1351، ص 170، 169

³⁷ میرزا یوسف قراباغی، تاریخ صافی، تهران، 1390، ص 210

կան զենքի հաջողություններում հայ հասարակ բնակչությունը ևս անմասն չէր⁴³:

1807 թվականին Ֆաթհալի շահի կողմից Երևանի խան է նշանակվում Հուսեյն Ղուլի խան սարդարը, որն իրանական բանակի նշանավոր գորավարներից էր⁴⁴: Նրան տրվում է նաև սարդար տիտղոսը և բացառիկ լիազորություններ, այդ թվում նաև Երևանի խանության գորքերի գլխավոր հրամանատարությունը: Ի տարբերություն Երևանի նախորդ խաների, որոնք խուսանավելով հարևան ավելի հզոր երկրների տիրակալների միջև ձգտում էին պահպանել իրենց կիսանկախ վիճակը, Հուսեյն Ղուլին իրանական պաշտոնյա էր և ուներ հստակ իրանական կողմնորոշում՝ ամեն հարցում աջակցում էր իրանական գորքերին և իր քայլերը համաձայնեցնում իրանական կառավարության հետ: Հուսեյն Ղուլի խանն ուղարկվել էր կարգավորելու ու բարելավելու իրանական դիրքերը խանության տարածքում՝ շահելու մուսուլմանների ու հատկապես ռուսների կողմը հակված և Երևանի խանության բնակչության մեծամասնությունը կազմող հայերի⁴⁵ համակրանքը և ներգրավելու նրանց ուժերը Ռուսաստանի դեմ պայքարի մեջ: Այնուամենայնիվ, ինչպես դիպուկ բնորոշել է այդ շրջանում Երևան այցելած Հաքստհաուզենը, խանական կառավարումն այնքան ճնշող ու կոռումպացված էր, որ նույնիսկ այնպիսի «արդարամիտ» կառավարիչն, ինչպիսին էր Հուսեյն Ղուլի խան սարդարը, ի վիճակի չէր վե-

⁴³ Գանձակի որոշ հայ բնակիչներ իրենց հավատարիմ ծառայության համար պարգևատրվում են ռուսական ոսկե և արծաթե մեդալներով (При-соединение Восточной Армении к России, Сборник документов, т. I, сс. 443, 444), հայերի կողմից ռուսական գորքերին լայն աջակցության փաստը արձանագրել են նաև իրանական աղբյուրները (256-7 مؤثر عبد الرزاق دنبلی، ص سلطانی)

⁴⁴ محمد تقی بن محمد علی سپهر، نسخ التواريخ (تاریخ قاجار)، تهران، 1377، ص 157

⁴⁵ АКАК, т. I, с. 118.

բացնելու պաշտոնյաների բոլոր անարդար ու կողոպտչական արարքները⁴⁶:

Ավելին, ռուսական ազդեցությունից ու կողմնորոշումից զերծ պահելու նպատակով Հուսեյն խան սարդարը ջանում էր իրենից կախվածության մեջ պահել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին: Նա վաշխատուների միջոցով նպաստում էր, որպեսզի Մայր Աթոռը հայտնվի ծանր պարտքերի մեջ և զրկում Իրանի շահի ու թագաժառանգի կողմից կաթողիկոսին հատկացված արտոնությունների առավելություններից⁴⁷:

Հուսեյն Ղուլի խանը մշտական նամակագրական կապի մեջ էր շահի ու թագաժառանգի, ինչպես նաև ռուսական տիրապետության դեմ ըմբոստացած տարրերի հետ ինչպիսիք են Շամշադինի ավագներ Նասիբ բեկը, Ալի Բեկն ու այլք⁴⁸, Իմերեթիայի Սողոմոն թագավորը⁴⁹, վրաց արքայորդիներ Լևանը⁵⁰, Ալեքսանդրը⁵¹, նաև իր նամակներով խրախուսում էր Ռուսաստանի տիրապետության դեմ ապստամբած վրաց ազնվականներին ու բնակչությանը⁵²:

Այսպիսով, Երևանի ու Ղարաբաղի խանությունները XVIII դարի վերջից դառնալով Ռուսաստանի և Իրանի պայքարի թիրախը, փորձում են խուսանավել երկու մեծ տերությունների միջև՝ պահպանելու համար իրենց անկախությունն ու ժառանգական իշխանությունը: Մակայն արդեն 1805 թվականից երկու խանություններում էլ այդ վիճակը փոփոխվում է: 1805թ. Ղարաբաղի խանությունն ընդունում է Ռուսաստանի

⁴⁶ Baron von Haxthausen, Transcaucasia. Sketches of the nations and races between the Black Sea and the Caspian, London, 1854, p. 217.

⁴⁷ Երիցյան Ալ., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում, Երևան, 1895, էջ 172-3:

⁴⁸ АКАК, т. II, с. 603.

⁴⁹ АКАК, т. III, Тифлис, 1869, с. 173.

⁵⁰ АКАК, т. IV, Тифлис, 1870, с. 495.

⁵¹ АКАК, т. V, Тифлис, 1873, с. 368.

⁵² АКАК, т. V, с. 356.

հպատակությունը, որից հետո Մեհդի Ղուլի խանի նշանակմամբ ռուսական կայսրությունն ամրացնում է իր դիրքերը Ղարաբաղի խանությունում, իսկ Իրանը 1805թ. Մուհամմադ խանին իշխանագուրկ անելով և 1807թ. Հուսեյն Ղուլիին Երևանի խան ու սարդար նշանակմամբ իր ազդեցության տակ է առնում Երևանի խանությունը:

**YEREVAN AND KARABAGH KHANATES AS THE TARGETS
OF STRUGGLE BETWEEN RUSSIAN EMPIRE AND QAJAR
IRAN**

Mahbobeh Sedighi

(summary)

From the end of 18th Century Yerevan and Karabagh Khanates became the objects of the fierce struggle of Qajar Iran and Russian Empire for political predominance over them. The author considers various aspects of this struggle, including diplomatic and military methods employed by both countries. Russian Empire succeeded to subdue Ibrahim Khalil Khan of Karabagh with the treaty concluded in 1805 at Kurak-chay. Later the Russian government strengthened its positions in Karabagh through strict military methods, like the murder of the khan who had intentions to join with Iran.

Iran, in its turn strengthened its positions in Yerevan Khanate. Muhammad Khan of Yerevan manoeuvred between the two big states to keep his independence. Qajar government dismissed him from this post and appointed Husein Kuli Khan, as governor and sardar of Yerevan. Being a high official of Iran government he had a marked Persian orientation and always coordinated his actions with Qajar government.